

BISERICI ȘI CĂRȚI VECHI ROMÂNEȘTI DIN ȚARA FĂGĂRAȘULUI (I)

Gabriela Mircea, Ioan Mircea

Sursele documentare pe baza cărora s-a elaborat lucrarea de față au mai fost valorificate științific anterior, *dar numai din punctul de vedere al tipăriturilor vechi românești certe*¹, existente în dotația parohiilor foste greco-catolice făgărășene, care funcționau în anii 1864-1868.

Reluarea actuală a valorificării lor urmărește să pună în prim plan informațiile referitoare la lăcașurile de cult propriu-zise, aparținătoare aceleiași confesiuni, la preoții parohi și preocupările lor spirituale, insistându-se asupra evidențelor parohiale, iar în contextul lor nu atât pe exemplarele de tipărituri vechi românești, ușor de identificat, cât asupra celor fără identitate bibliografică, pentru a se estima, în final, un total numeric al lor, reprezentativ pentru Vicariatul Făgărașului.

Ne propunem, într-o primă fază, să evaluăm situația unui număr de 14 parohii greco-catolice, ale vicariatului amintit, din cele 39 investigate, care vor fi prezentate în secvențele următoare ale studiului de față.

Tratând parahiile în ordine alfabetică se pot consemna o serie de informații înnoitoare, sau doar recapitulative, sub aspect istoriografic și de bibliografie veche, după cum urmează:

1. Arpașul de Jos

Rațiunile bisericii greco-catolice românești din Arpașul de Jos, întocmite în 3 mai 1868², de către parohul locului, David Bogdan, nu furnizează informații deosebite despre edificiul bisericesc în care numitul paroh își exercita funcția pastoral-duhovnicească, dar se știe din *Șematismul* de la 1900, că lăcașul bisericesc respectiv, cu hramul „Sfinților Apostoli”, era din piatră³.

El era o construcție recentă, la vremea respectivă, care data din 1864⁴ și ne întrebăm dacă nu s-a înălțat pe locul altuia, anterior, mai vechi, probabil de lemn, consemnat în conscripțiile greco-catolice românești transilvane, existent deci din 1733, cel puțin, încoace? În treacăt relevăm faptul că răspunsul la întrebarea anterioară pare a fi actualmente negativ, pentru că vechiul edificiu

¹ Adică semnalate documentar fără nici un dubiu, în privința identității lor. Vezi în acest sens Ioan Mircea, „Prezența cărții vechi românești pe meleaguri transilvane”, în *Sargetia*, XXX (2001-2002), p. 795-848, *passim*.

² Direcția Arhivelor Naționale Județul Alba, Fond *Mitropolia Română Unită Blaj, Consistoriu* (prescurtat în continuare DANJA, FMRUB, C), doc. 1651/1868.

³ *Șematismul veneratului cler al arhidiecesei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900, de la sânta unire 200*, Blaj, 1900, p. 626-627.

⁴ *Ibidem*.

pare a le fi revenit, la un moment dat, ortodocșilor! Se știe pe de altă parte faptul că biserica greco-catolică din Arpașul de Jos era în 1767-1769 „foarte veche” și „din lemn”, cum se vehicula mai recent în bibliografie informația respectivă⁵, pe bază de surse documentare, demne de crezare. Tot aceeași biserică avea și un antimis „foarte vechi”, „despre care nu se mai știa de la cine fusese primit” (!)⁶, ceea ce duce gândul la unul cu text slavon, sau poate doar românesc cu chirilice, de nedeslușit pentru slujitorii bisericii din vremea respectivă, dar se poate ca obiectul bisericesc respectiv să fi fost atunci, în 1767-1769, foarte uzat, cu textul șters, ilizibil.

Viața confesională a locuitorilor din Arpașul de Jos a fost partajată încă din secolul al XVIII-lea, din 1733⁷, când în localitatea respectivă se consemna existența a doi păstori spirituali, dintre care, unul era unit, popa Maftuiu, iar celălalt, popa Vasile, ortodox, nespecificându-se totodată decât existența unei singure biserici locale⁸, care se afla în posesia uniților. Greta Miron surprindea realități confesionale interesante, din cursul anilor 1768-1769, când Atanasie Rednic făcuse vizitație canonică acolo, constatând faptul că nici unul dintre preoții care oficiau la Arpașul de Jos nu corespundea din punct de vedere canonic, „unul nu avea dreptul de a funcționa” (probabil preotul ortodox din 1733, sau un urmaș al său), iar celălalt era „bigam” (probabil, preotul greco-catolic din 1733, sau un urmaș al său)⁹. Important era faptul, relevat documentar, că se mențineau și pe la 1769 tot doi preoți locali, ca în 1733, chiar dacă ei nu se aflau în regulă, sub aspectul hirotonirii și al numirii în funcție, la verificarea intransigentului episcop de la Blaj.

În legătură cu lăcașurile de cult românești de pe teritoriul Arpașului de Jos, se poate afirma că, cel puțin din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au existat acolo, în mod clar (și poate tradiția era mai veche), două biserici românești, una care le aparținea greco-catolicilor, având hramul „Sfinților Arhangheli” și cealaltă, aflată în folosința ortodocșilor, cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”¹⁰.

Valeriu Literat, care a cercetat, în perioada interbelică, biserica ortodoxă din Arpașul de Jos, a relevat faptul că edificiul era realmente vechi („Biserica se arată a fi foarte veche”), doar turnul său datând din 1824¹¹.

⁵ Greta Miron, „...poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...”. *Biserica Greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, 2004, p. 338.

⁶ *Ibidem*, p. 354.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 235.

¹⁰ Vezi Valeriu Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*, Cluj-Napoca, 1996 (ediție de Nicolae Sabău), p. 174 etc.

¹¹ *Ibidem*.

Straturile de pictură murală mai vechi, pe care Valeriu Literat le surprinsese, ne determină să o asociem vechii biserici din Arpașul de Jos, existentă în 1733, ceea ce ar însemna că după edificarea noului lăcaș greco-catolic, de secol XIX, biserica veche le-a revenit în exclusivitate ortodocșilor, sau poate acest lucru s-a petrecut anterior evenimentului invocat, dar acest lăcaș bisericesc, cercetat în perioada interbelică, ar fi putut, de asemenea, să fi fost unul distinct de vechea biserică pomenită în conscripția lui Inochentie Micu (înălțat, eventual după 1733, deși el îi părea lui Valeriu Literat a fi foarte vechi, sau poate unul de secol al XVII-lea, folosit neîntrerupt de ortodocși, dar o astfel de variantă este puțin admisibilă!), iar pe locul acesteia din urmă să se fi construit biserica din 1864!

Informațiile istorice actuale, despre lăcașurile de cult românești din Arpașul de Jos, trebuie desigur clarificate, pe baza unui suport documentar mai consistent, mai ales că se conturează și alte neclarități, de exemplu în privința preotului Ioan Vas¹², al cărui chip pictat, de la 1846, fusese examinat de către Valeriu Literat în lăcașul ortodox din Arpașul de Jos, și care s-ar putea să nu difere de persoana preotului greco-catolic Ioan Pap (!), care-și exercita funcția pe la 1842, conform *Șematismelor* din 1842 și 1900¹³.

Se pune desigur nu atât problema apartenenței confesionale a preotului Ioan Vas de la 1846, cât cea a apartenenței la greco-catolici sau la ortodocși a vechii biserici din Arpașul de Jos, care în perioada interbelică le aparținea cu certitudine ortodocșilor!

Numărul credincioșilor greco-catolici, existenți la 1842, respectiv 310 suflete, denotă o predominare a membrilor confesiunii menționate printre locuitorii Arpașului, problema fiind desigur aceea dacă numărul respectiv corespundea într-adevăr realității (ceea ce se poate admite), dată fiind rezistența înverșunată a localnicilor față de unirea cu Biserica Romei manifestată în secolul al XVIII-lea¹⁴!

Existența de carte românească al lăcașului greco-catolic din Arpașul de Jos, însuma, în 1868, 13 exemplare de tipărituri, datând din secolele XVII-XIX¹⁵.

Se remarcă îndeosebi, printre ele, *Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643¹⁶, precum și cea a unei *Evangelii* de București, din 1742¹⁷, un frumos *in folio*, sau

¹² *Ibidem*.

¹³ *Șematismul*, p. 627.

¹⁴ Vezi în acest sens îndeosebi Ștefan Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, 1930, p. 34-35. Prezența ei la Arpașu de Jos este confirmată și în 1776 (vezi Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 360).

¹⁵ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁶ Vezi și BRV I, p. 137-143.

¹⁷ Vezi și BRV II, p. 60-61. Exemplar consemnat și de Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 810.

nu mai puțin valorosul *Molitvenic* (sau *Eubologhion*), de București, din 1722¹⁸. Tot de secol al XVIII-lea erau alte două tipărituri vechi, cu identitate certă, respectiv un *Triod*, de Râmnic, din 1761¹⁹ și un *Apostol*, de Blaj, din 1767²⁰.

În afara celor cinci cărți vechi, despre care parohul amintit dădea informații bibliografice demne de acceptat, fără dubii, se mai amintea două exemplare, care pun probleme în privința identității lor reale, pentru că ele sunt necunoscute bibliografilor de până acum, respectiv un *Strastnic* de Râmnic din anul 1741²¹ și un *Catavasier* de Blaj din 1790²². Un alt titlu cert este cel al *Liturghiilor* de Blaj din 1807²³, precum și cel al unui *Ceaslov* mic, de București, din 1856²⁴.

Pe lângă cele șapte titluri certe, amintite anterior și cele două incerte, asupra identității cărora se pun câteva semne de întrebare, mai existau în dotarea bisericii amintite alte patru exemplare, interesante, respectiv un „Mineiu fara datu”²⁵, un *Octoih mare*²⁶, un *Ceaslov mare*²⁷ și o *Psaltire* a căror identitate reală este greu de restabilit la ora actuală, și care ar putea fi identificate doar cercetând fondul de carte patrimonială păstrat în zonă.

Dintre cărțile certe, doar două erau de Blaj, ceea ce însemna 2 din 7, apoi dintre cele cu determinații incerte, nu se știe câte proveneau de la Blaj, dar chiar dacă toate celelalte titluri neidentificate propriu-zis ar fi fost de Blaj (ceea ce teoretic nu pare a fi posibil, decât excepțional) tot nu s-ar fi răsturnat, se pare, prevalența tipăriturilor produse în oficine ortodoxe, de peste munți, respectiv la Iași, București sau Râmnic!

Este demn de semnalat și faptul că același paroh, David Bogdan, manifesta în iunie 1867 interes pentru nivelul învățământului confesional local, deoarece el procura, pe spesele parohiale, șase exemplare ale *Istoriei Transilvaniei*²⁸, „pentru copii de Scola”, gândindu-se desigur la necesitățile anului

¹⁸ Vezi și BRV IV, p. 44-47.

¹⁹ Vezi și BRV II, p. 156. Exemplar consemnat și de Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 817.

²⁰ Vezi și BRV II, p. 172.

²¹ Nu apare în BRV II, p. 55-56, nici în BRV IV sau în lucrarea binecunoscută a Daniei Poenaru.

²² Nu figurează în aceleași surse bibliografice. Ioan Mircea găsea de fapt acolo un *Catavasier*, Blaj, 1793, binecunoscut sub aspect bibliografic (Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 828).

²³ Vezi și BRV II, p. 502-503. Exemplar consemnat și de Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 832.

²⁴ Exemplar consemnat și de Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 845.

²⁵ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Probabil Ioan V. Rusu, *Compendiu de istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1864, titlu identificat și în alte parohii greco-catolice transilvane (Vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 847).

școlar următor, costul exemplarelor respective fiind de 2 florini renani, 10 creițari²⁹.

Unele dintre exemplarele de carte bisericească aflate în dotația parohiei menționate din Arpașul de Jos au fost semnalate bibliografic anterior, în special, de către Nicolae Iorga³⁰ și Ștefan Meteș³¹.

2. Bărcut

Datele pe care le oferea parohul Gheorghe Fleșer („George Fleschari”), în inventarul din 1867, despre biserica aparținătoare aceleiași confesiuni, greco-catolică, existentă la Bărcut, sunt deosebit de interesante.

Astfel, despre lăcașul de cult respectiv se consemna faptul că el era „de Petra”, adică o construcție de zid, ceea ce arată că bisericile de lemn românești erau pe cale de înapoiere, precum și faptul că ea fusese înălțată în 1843³², reieșind totodată, din aceeași sursă documentară, că în cursul anului 1867 se afla în curs de construire turnul bisericii respective.

„Prestolul” bisericii era de asemenea de piatră, dar inventarul său propriu-zis părea sărăcăcios, pe prestol aflându-se doar „una cruce și 2 fesnice”.

Cărțile din dotația lăcașului bisericesc amintit erau de asemenea puține, doar șase exemplare, dintre care semnalăm îndeosebi un „Presnicaru scrisu cu peana”, deci un manuscris, care putea fi, desigur, vechi.

Tipăritura cea mai valoroasă era o *Evanghelie* de București, al cărei an de tipărire preotul Gheorghe Fleșer nu-l cunoștea, fie pentru că exemplarul nu avea foaie de titlu, fie pentru parohul amintit nu se încumeta la citirea slovelor-cifre cu chirilice, dar nici *Cazania*, tot de București, pe care-o amintea același slujitor al bisericii nu putea fi, teoretic, decât o tipăritură veche, tot atât de valoroasă ca și cea dintâi.

Existau totodată trei tipărituri de Blaj, fără specificarea anilor edițiilor respective și anume: o „*Leturgie*”, un „*Apostol*” și un „*Oftaiu mare*”, ceea ce aduce în ușor avantaj cărțile tipărite în officina transilvană, comparativ cu edițiile din afara arcului munților Carpați, în special, de la București. *Octoiubul* ar fi putut fi al ediției din 1800, pentru că un atare exemplar era consemnat acolo în 1933³³, după cum tot atunci exista la Bărcut și un *Strastnic*, Blaj, 1800, care nu era consemnat în 1867³⁴.

²⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

³⁰ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II, București, 1906, p. 44, nr. 56.

³¹ Meteș, *Viața bisericească*, p. 34-35.

³² DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

³³ Gabriela Mircea, *Tipografia din Blaj în anii 1747-1830*, Alba Iulia, p. 271.

³⁴ *Ibidem*, p. 319.

De notat este că și la Bărcuț exista în 1867 o școală confesională, al cărei edificiu de zid fusese terminat în 1861³⁵.

Și viața confesională a locuitorilor din Bărcuț a fost scindată, înregistrându-se o puternică opoziție la unirea cu biserica Romei, ceea ce a dus în secolul al XVIII-lea la o energică reorientare ortodoxă, pentru ca revenirea unei părți a credincioșilor la greco-catolicism să aibă loc doar în 1824³⁶.

3. Beșimbac (Olteț)

Despre biserica greco-catolică din Olteț, parohul local „Ioanne Pap”, fost cooperador al preotului anterior Pantaleon Stanislav, în 1865³⁷, specifică, în 1868, faptul că ea era din piatră și data din 1811³⁸, starea ei fiind însă „miseră”³⁹.

Această biserică, înălțată în 1811, desigur nu într-o manieră trainică, deoarece la o jumătate de secol după încheierea construcției sale ea se afla într-o stare precară de conservare (semn probabil că lucrul la bisericile românești de zid se făcea uneori în pripă, cu manoperarea unor materiale nu prea rezistente, ceea ce nu le conferea o rezistență prea mare în timp!) era continuatoarea uncea mai vechi, pentru că în conscripția lui Inochentie Micu Klein din 1733 se specifică existența, la Beșimbac, a unei biserici aflată în uzul greco-catolicilor, care la vremea respectivă nu puteau fi decât minoritari, câtă vreme uniții aveau un singur păstor spiritual, în persoana lui „popa Juon”, iar ortodocșii patru păstori spirituali, reprezentați de popii „Ignat, Stan, Juon și Toader”⁴⁰.

Conform *Șematismului* din 1900, biserica specificată de preotul Ioanne Pap, cea ridicată în 1811, a fost înlocuită de altă biserică de zid, construită în 1880⁴¹, sau în 1888, conform versiunii preotului local Zaharia Pop, consemnată de către Valeriu Literat⁴², care înregistra și tradiția păstrată în localitate, conform căreia vechea biserică a uniților, din localitatea menționată, fusese așezată „ceva mai la deal” de lăcașul bisericesc folosit de credincioșii greco-catolici în perioada interbelică, spre sud-vest de aceasta, „în cimitirul [...] care domină de pe colină satul”⁴³.

Despre vechimea acesteia, același autor credea că ea fusese „zidită înainte de 1772 de iobagul Costea cu toată cheltuiala sa”⁴⁴, dar în lumina

³⁵ *Șematismul*, p. 598.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*, p. 625-626.

³⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. 1651/1868.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Șematismul*, p. 626, vezi Meteș, *Viața bisericească*, p. 40 etc.

⁴¹ *Șematismul*, p. 625.

⁴² Literat, *Biserici vechi românești*, p. 78.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

informațiilor succinte pe care ni le oferea preotul Ioanne Pap la 1868, vechea biserică de zid, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, fusese reconstruită din temelie, sau oricum radical refăcută în 1811, pentru că nu sunt motive temeinice, încă, de a invalida, pur și simplu, data istorică pe care parohul din Olteț o vehicula ca pe o informație certă.

În legătură cu succesiunea lăcașurilor de zid greco-catolice surprinsă documentar la Beșimbac, se poate reține faptul că zidirile respective, de sfârșit de secol XVIII - început de secol XIX nu erau prea trainice, ele nerezistând prea bine în timp, fiind necesară la câțiva zeci de ani repararea lor capitală, sau chiar reconstrucția lor din temelii.

Lista cărților bisericești aflate la dispoziția slujitorilor bisericii din Olteț, întocmită în 1868 este și ea deosebit de interesantă!

Figurau în ea două exemplare deosebit de valoroase, aparținând secolului al XVII-lea, respectiv un exemplar al *Cazaniei lui Varlaam*⁴⁵, imprimat la Iași în 1643, și altul al *Noului Testament de la Bălgrad*, din 1648, nespecificat de Nicolae Iorga ca existent în dotația bisericii respective, în 1906⁴⁶.

Ca ediții de secol al XVIII-lea existau un *Penticostar* de Râmnic din 1743⁴⁷, o *Evanghelie* de București din 1760⁴⁸, un *Triod* de Râmnic din 1761⁴⁹, o *Liturghie* de Blaj din 1775⁵⁰ și un *Minei* de Blaj din 1781⁵¹.

Secolului al XIX-lea îi aparțineau un *Apostol* de Blaj din 1802⁵², precum și binecunoscutele *Predici* ale lui Ștefan Meteș⁵³.

⁴⁵ Exemplar specificat și de Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55. Exemplarul era identificat acolo și în 1775, sub titlul *Cazanie* (vezi Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

⁴⁶ *Ibidem*. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 803, sau Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361, exemplarul fiind specificat la Olteț, în 1776, în timpul unei vizitații canonice.

⁴⁷ Vezi și BRV II, p. 73-76. Exemplar specificat și de Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55, sau Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 811. El poate fi identificat și cu *Penticostarul valah*, amintit de Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361, ca existent în 1776 la Olteț.

⁴⁸ Nespecificată de Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55, dar pe care Literat, *Biserici vechi românești*, p. 79, o regăsea în perioada interbelică în dotația bisericii greco-catolice din Beșimbac, cea construită în 1888 (sau 1880?), în locul vechii biserici de zid din 1811! *Evangelia* respectivă exista la Olteț și în 1868 (vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 816).

⁴⁹ Nespecificat de Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55, dar semnalat de Literat, *Biserici vechi românești*, p. 79, confirmat și de Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 817.

⁵⁰ Vezi Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55 și BRV II, p. 212. Exemplarul a existat la Olteț cel puțin de pe la 1868 (vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 823), dar la 1776 se pare că el nu se afla acolo (vezi Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

⁵¹ BRV II, p. 273, IV, p. 262, exemplar tipărit semnalat și de Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55. Ciudat este că Valeriu Literat dădea, în plus, ca existente în dotația aceleiași parohii, în perioada interbelică, și un *Minei-Antologhion* manuscris, cu interesante însemnări manuscrise marginale (vezi Literat, *Biserici vechi românești*, p. 79). Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 825.

⁵² Nespecificat de Nicolae Iorga sau Valeriu Literat în lucrările menționate anterior. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 831.

⁵³ Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 846.

Pe lângă tipăriturile vechi românești certe, mai existau în dotația bisericii respective un *Octoib mare* și 2 *mic*⁵⁴ precum și un *Catavasier*⁵⁵, dintre care primul și ultimul puteau fi ediții recente de Blaj, respectiv apropiate anului 1868, deoarece în *Rațiunile* bisericii avute în vedere se consemna în 31 decembrie 1867 cheltuirea a 3 florini renani și 9 creițari pentru achiziționarea unui *Octoib*, a unui *Catavasier* și a *Circularelor mitropolitane*, toate editate, cu certitudine aproape absolută, la Blaj⁵⁶.

În lista preotului Ioanne Pap figurează și un *Strastnic* de Blaj din 1753, care nu era omis nici de Nicolae Iorga în 1906⁵⁷, achiziționat pentru biserica din Beșimbac imediat după apariția sa, respectiv în 8 aprilie 1753⁵⁸, dar parohul amintit nu specifica alte titluri cunoscute din bibliografie ca: o *Psaltire* de Blaj din 1784⁵⁹ și un *Molitvenic*, cu însemnare de la 1684⁶⁰, deci o altă tipăritură de secol al XVII-lea existentă acolo, pe lângă celelalte două, amintite anterior, sau un *Octoibos* (!) de Iași din 1818, pe care-l semnală Valeriu Literat⁶¹ și care ar fi putut fi desigur unul dintre *Octoiburile* listate de către Ioanne Pap în 1868.

4. Bucium

Parohul greco-catolic local, Nicolau Dobrinu⁶², dădea în 20 martie 1868, următoarele informații despre lăcașul bisericesc în care slujea: biserica de piatră, al cărei hram nu-l specifica, dar se știe că el era al „Sfintei Treimi”, data din 1720, ceea ce constituia, evident, o vechime mare, de aproape 150 de ani; pistolul era și el de piatră, având, cu probabilitate o vechime tot atât de mare cât și biserica; în turnul bisericii se aflau trei clopote, iar crucea de pe pistol, cele două sfeșnice, cele două potire, precum și discul cu steaua și lingura erau de alamă, sau „aramă galbină”⁶³.

După *Șematismul* din 1900, vechimea bisericii din Bucium era și mai mare, ea datând din 1603⁶⁴, dată care-l făcea pe Ștefan Meteș să conchidă că

⁵⁴ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Un *Octoib mic* era amintit de către Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361, ca existent acolo în 1776.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55.

⁵⁸ Pe care însă îl surprindea ca ezistând la Olteț în 1776 Greta Miron (*Biserica Greco-catolică*, p. 361).

⁵⁹ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 55.

⁶⁰ *Ibidem*. (Este interesant că acest *Molitvenic* nu era amintit nici în sursa din 1776, nici în cea de la 1868!).

⁶¹ Vezi BRV III, p. 238.

⁶² Cunoscut *Șematismului* din 1900 (p. 600).

⁶³ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

⁶⁴ *Șematismul*, p. 600.

dacă ea corespunde adevărului atunci biserica din Bucium a fost una dintre cele mai vechi biserici românești de zid din Transilvania⁶⁵.

Așa cum constata și Valeriu Literat pe teren, la fața locului, biserica a fost refăcută substanțial în 1767, cu cheltuiala ieromonahului Hagi Isaia de la Mărgineni: „care biserică iar eu am făcut-o cu cheltuiala mea toată deplină”⁶⁶, înzestrând-o și cu toate cărțile trebuitoare: „Pentru care au înzestrat și cu cărți deplin tot eu precum la toate va arăta iscălitura mâinii mele”⁶⁷.

De notat este și faptul că în conscripția lui Ioan Inochentie Micu Klein din 1733 parohia din Bucium apărea ca parohie neunită, cu doi păstori spirituali, popa Bucur și popa Bârsan⁶⁸, care beneficiau de existența unei biserici, dar nu și de cea a unei case parohiale, atașamentul total față de ortodoxie al comunității respective explicându-se tocmai prin puternica tradiție bisericească răsăriteană instituită acolo în secolul al XVII-lea, materializată și prin înălțarea unei durabile biserici de zid, probabil, la 1603!

Pe lângă sfintele vase aflate în dotația bisericii greco-catolice din Bucium în 1868, modeste și, cu probabilitate destul de vechi, de secol al XVIII-lea, cel puțin, existau în același lăcaș bisericesc și sfinte vestminte, după cum urmează: 3 „faloane”, dintre care unul de mătase, iar celelalte două „de Cartonu”, 2 stihare de pânză albă, 3 aere și 2 acoperitori („procovetie”), un epitrafir de mătase și două tot de „Cartonu”, precum și o acoperitoare albă, de pânză, pe pistol⁶⁹.

Cărțile bisericești din dotația lăcașului de cult din Bucium erau în număr de 11 exemplare, dintre care se remarcă prezența unei *Cazanii* „de București”, din 1643⁷⁰, care însă nu putea fi decât un exemplar al *Cazaniei lui Varlaam*, Iași, 1643 (!), restul tipăriturilor listate în 1868 fiind de secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, după cum urmează: un *Apostol* de București din anul „1251” de la zidirea lumii, care an era de fapt 7251, corespunzând anului 1743 de la nașterea lui Iisus Christos⁷¹, un *Penticostar*, tot de București, din același an, 1743⁷², un *Minei*, de „București”, din 1745, dar în *BRV* nu este cunoscută o astfel de ediție, ci doar un *Antologhion* de Râmnic, din 1745, ceea ce ne determină să considerăm că și exemplarul de la Bucium era unul de Râmnic, din anul

⁶⁵ Meteș, *Viața bisericească*, p. 42.

⁶⁶ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 53.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Vezi *Șematismul*, p. 600.

⁶⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

⁷⁰ *Ibidem*. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 803.

⁷¹ *Ibidem* (BRV II, p. 64-65).

⁷² *Ibidem* (BRV II, p. 70-72).

menționat⁷³, un *Octoib* de București din 1746, cunoscut BRV-ului⁷⁴, un *Triod* de „București”, dar o asemenea ediție nu se cunoaște în BRV, decât cea de Râmnic din același an⁷⁵, un *Catavasier* de București din 1762⁷⁶, o *Evanghelie* de Sibiu din 1806⁷⁷, precum și un *Liturghier* de Blaj din 1807⁷⁸.

Din cele unsprezece titluri înregistrate în 1868, unul nu avea o identitate clară, sau pasibilă de-a fi stabilită, el fiind un *Strastnic* „nu se știe de candu”⁷⁹.

Nicolae Iorga releva în 1906 valoroasa însemnare manuscrisă a ieromonahului Hagi Isaia⁸⁰, care evidențiază relațiile strânse ale ieromonahului amintit cu Mitropolia Bucureștiului.

Același autor releva și prezența *Antologhionului* din 1745⁸¹, fără indicarea locului imprimării, ca și cea a *Penticostarului* din 1743⁸², a *Octoibului* din 1746, sau, cu deosebire, a *Cazaniei lui Varlaam*, denumită ca atare de Nicolae Iorga⁸³.

De specificat este și faptul că Nicolae Iorga amintea ca existente la Bucium în 1906 și câteva manuscrise deosebit de valoroase, dintre care se remarcă pomelnicul din 1665, sau catastiful bisericii din 1684-1813, care documente coboară desigur vechimea așezământului bisericesc din localitatea respectivă înaintea anului 1720, pe care parohul din 1868 îl considera an al înălțării lăcașului respectiv, când, cu probabilitate, edificiul respectiv a suferit o refacere radicală, care a echivalat, se poate crede, cu o reconstrucție parțială a sa!

Probabil nu întâmplător, tot din preajma evenimentului respectiv, al reconstrucției radicale a lăcașului bisericesc din Bucium, datează și realizarea manuscrisului unei *Evanghelii*, de către nimeni altcineva decât Radu Tempea, manuscris pe care Nicolae Iorga îl mai găsea la Bucium în 1906⁸⁴.

Valeriu Literat amintea și *Triodul* de Râmnic din 1761, exemplar pe care Nicolae Iorga nu-l semnală în 1906⁸⁵.

⁷³ *Ibidem* (BRV II, p. 80-83; vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 812. În 1776 se specifica faptul că la biserică se aflau toate cărțile trebuitoare, cu excepția *Mineului* – Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

⁷⁴ *Ibidem* (BRV II, p. 93).

⁷⁵ *Ibidem* (BRV II, p. 156-157).

⁷⁶ *Ibidem* (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 817).

⁷⁷ *Ibidem* (BRV II, p. 485; vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 832).

⁷⁸ *Ibidem* (BRV II, p. 502-503; vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, loc. cit.).

⁷⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

⁸⁰ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 70.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 53.

5. Comana de Jos

În *Inventarul* din 1866, biserica greco-catolică din Comana de Jos, cu hramul „Cuvioasei Paraschiva”, era prezentată astfel: „Biserica de petra, ridicata din vechime în stare de mislocu, după proporțiunea poporului prea mica”⁸⁶.

Ea avea „pristolu de petra în stare bună”⁸⁷.

Încă din 1852 școlarii greco-catolici din Comana de Jos beneficiau de existența unei școli confesionale de piatră.

Parohul local Arone Bordanu, care semna evidențele bisericești din 1867, este cunoscut și din *Șematismul* de la 1900⁸⁸.

Un lăcaș bisericesc românesc a existat cu siguranță la Comana de Jos și în secolul al XVII-lea, de el legându-se desigur și prezența în localitate a unui exemplar al *Cazaniei lui Varlaam*, pe care-l amintea Ștefan Meteș⁸⁹, cu o interesantă însemnare manuscrisă din 1663⁹⁰.

În secolul al XVIII-lea, viața confesională a așezării a fost cu siguranță partajată, existând acolo când preoți uniți, când preoți ortodocși mai cu personalitate⁹¹!

Cărțile de cult listate în 1867 erau în număr de 12.

Remarcăm și în cazul acestui lăcaș bisericesc prezența *Cazaniei lui Varlaam* din 1643, tipărită la Iași, care coboară de asemenea în timp, cel puțin până în secolul al XVII-lea, vechimea lăcașului bisericesc din Comana de Jos, sau a altuia anterior lui, de la care cartea bisericească amintită ar fi putut proveni, împreună cu tradiția locală, consemnată laconic de către parohul Arone Bordanu, în cuvintele „ridicată în vechime”.

Valeriu Literat n-a examinat la Comana de Jos decât lăcașul de cult care le aparține ortodocșilor⁹², care însă nu se confunda cu cel greco-catolic, existent pe la 1866-1867 și, mai apoi, între cele două războaie mondiale.

Zidirea celui ortodox același autor pomenit anterior o așeza, ca o presupunere, pe la 1780⁹³ și ceea ce este mai important este faptul că această biserică avea un antimis din 1751, datorat patriarhului Partenie, care fusese emis la Viena⁹⁴ și care coboară desigur și el în timp momentul înălțării unui

⁸⁶ DANJA, FMRUB, C, doc. 1651/1868.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Șematismul*, p. 603.

⁸⁹ Meteș, *Viața bisericească*, p. 42.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ *Ibidem*.

⁹² Literat, *Biserici vechi românești*, p. 32-34. La vremea respectivă Comana de Jos avea două biserici românești, „amândouă la drum, foarte aproape una de alta”.

⁹³ *Ibidem*, p. 33.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 34.

monument bisericesc ortodox, dincolo de anul admis teoretic de către autorul menționat.

Lista cărților bisericești de la Comana de Jos, redactată de Arone Bordanu în 1867, conține și alte exemplare de valoare deosebită, dintre care se remarcă prezența în dotația bisericii respective a *Evangheliei* de București din 1682⁹⁵, care, ca și *Cazania lui Varlaam*, amintită deja, coboară vechimea monumentului respectiv înspre secolul al XVII-lea, sub aspect teoretic, respectiv sub aspectul posibilităților.

Alături de cele două tipărituri vechi românești amintite n-ar fi fost exclus să fi existat la Comana de Jos în același lăcaș bisericesc și un *Apostol* de București, probabil din 1683, aflat „in stare de mediulocu”, al cărui an de apariție parohul local nu îl menționa⁹⁶.

Cărți de secol al XVIII-lea erau următoarele: un *Strastnic* de Blaj din 1783, mai degrabă din 1753 (!)⁹⁷, un *Penticostar* de Blaj din 1768⁹⁸, un *Octoib* de Iași, din anul de la facerea lumii 7257, pe care nu-l găsim în BRV⁹⁹, un *Catavasier* de Râmnic din anul 1784, cunoscut în bibliografia de specialitate¹⁰⁰, precum și *Antologhion*, Râmnic, 1786¹⁰¹.

De secol al XIX-lea sunt următoarele titluri: un *Triod* de Blaj din 1800¹⁰², un *Liturghier* tot de Blaj, din 1807¹⁰³, un *Ceaslov mare*, de Brașov, din 1835¹⁰⁴, și o *Cazanie*, Sibiu, 1855¹⁰⁵.

Se mai găsea în dotația așezământului amintit și un „*Ciaslovu micu*” a cărui identitate bibliografică nu mai poate fi ușor restabilită.

Legăturile spirituale ale credincioșilor din Comana de Jos cu ținuturile din sudul Carpaților au fost întotdeauna puternice și se știe din surse documentare că, la un moment dat, Matei Basarab a dăruit bisericii românești din localitate toate cărțile bisericești trebuitoare, tipărite în limba română¹⁰⁶, dar din acest tronson nepăstrându-se, se pare, nimic, în bisericile zonei, pentru că

⁹⁵ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 804.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ Vezi și BRV II, p. 126; BRV IV, p. 245- 247.

⁹⁸ Vezi BRV II, p. 183-184. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 820.

⁹⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 813 (autorul îl identifică cu *Octoibul* din 1749, inclus în BRV).

¹⁰⁰ *Ibidem* (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 826).

¹⁰¹ *Ibidem* (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 827).

¹⁰² *Ibidem* (vezi BRV II, p. 420 și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 830).

¹⁰³ *Ibidem* (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 832).

¹⁰⁴ *Ibidem* (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 840).

¹⁰⁵ *Ibidem* (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 844).

¹⁰⁶ Meteș, *Viața bisericească*, p. 42.

Îndreptarea legii, Târgoviște, 1652¹⁰⁷, din dotația bisericii ortodoxe interbelice, are o altă proveniență, nu direct de la domnul Țării Românești!

6. Copăcelu

Copăcelu este o așezare amplasată în „zona de mare concentrare demografică din centrul Țării Făgărașului”¹⁰⁸. Biserica greco-catolică, din localitatea menționată, cu hramul „Bunei Vestiri”, avea în 1867 aproape o sută de ani vechime, dacă ea data într-adevăr din 1776, așa cum se specifica, pe baza arhivei parohiale, în 1867¹⁰⁹ și așa cum se admitea și în *Șematismul* din 1900¹¹⁰.

Conform acelorași notații, ale *Inventarului* din 1867, și ea era de „piatră”, adică o construcție de zid, starea ei ce conservare fiind bună.

Se dădeau și alte informații referitoare la lăcașul bisericesc amintit, după cum urmează: turnul bisericii fusese ridicat în 1797¹¹¹, iar altarul în 1830¹¹², toate aflându-se în stare bună de conservare, semn că intervențiile respective se făcuseră cu temeinicie, nu în pripă, cum se obișnuia uneori! Prestolul de piatră al bisericii data și el din 1830¹¹³.

Școala comunală din Copăcel era și ea, se poate crede, din piatră, datând dinainte de 1900¹¹⁴. Din 25 decembrie 1853 și până în 1 ianuarie 1895 preot-paroh, de confesiune greco-catolică, al Copăcelului a fost Ioan Popa Comșa¹¹⁵, care a realizat în mod evident și *Rațiunile* bisericești din 1867, reanalizate cu prilejul actual.

Edificiul bisericesc respectiv a fost studiat și de către Valeriu Literat, care îl considera că le aparținuse ortodocșilor¹¹⁶ din Copăcel!

Deși se construise în localitatea menționată un impresionat monument de cult ortodox, vechea biserică a satului fusese păstrată, din respect pentru tradiție!

Ne întrebăm dacă el este același cu cel existent încă, considerat că datează de la 1726 și că este „reprezentativ pentru iradierea artei brâncovenești în Transilvania”¹¹⁷.

La acest monument s-au întreprins săpături arheologice, „dar nu s-au putut identifica urme mai vechi de secolul al XVI-lea”¹¹⁸, conform afirmațiilor

¹⁰⁷ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 34.

¹⁰⁸ Vezi Antal Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu. Secolele XIII-XVI*, București, 1999, p. 62.

¹⁰⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹¹⁰ *Șematismul*, p. 604.

¹¹¹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Șematismul*, p. 604.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 63.

¹¹⁷ *Făgăraș – 700 de ani. 1291- 1991*, București, 1991 – Copăcel.

¹¹⁸ Lukács, *Țara Făgărașului*, p. 62.

lui Antal Lukács, dar și coborârea datării monumentului până în secolul al XVI-lea este impresionantă și deosebit de utilă, pentru reconstituirea istoriei vieții confesionale a locuitorilor din zona dată!

Faptul că biserica studiată de către Valeriu Literat este cea fostă greco-catolică din Copăcel reiese din aceea că turnul și masa prestolului, datate și de către fostul paroh Ioan Popa Comșa, prezentau ani însemnați pe fețele lor, care le datau în același mod, respectiv cel dintâi în 1797, iar cea de-a doua în 1793, iar pe ușa de intrare de sub turn în pronaos și Valeriu Literat citea anul 1726¹¹⁹, nu 1776, ca Nicolae Iorga¹²⁰, an care este considerat actualmente ca dată a construirii lăcașului, cum s-a relevat anterior!

Interesante frământări confesionale, din trecutul localității au fost relevate mai recent de către Daniel Dumitran, cu reînvierea figurii unui preot local, care a defecționat de la unirea cu Biserica Romei¹²¹, iar Greta Miron surprindea faptul că biserica din localitate, revendicată când de uniți, când de ortodocși, avea, în 1768-1769, antimis dela Ioan Giurgiu Patachi¹²².

Cărțile vechi românești listate de parohul Ioan Popa Comșa în 1867 erau în număr de 15. Seria lor începea cu exemplarul socotit de căpătâi, respectiv cu unul al *Bibliei de la Blaj*, din 1795 (sub semnul întrebării, totuși, pentru că dacă el nu avea foaie de titlu, el putea fi și unul de București) și continua cu alte două exemplare tot atât de importante, respectiv cu o *Evanghelie* de Blaj, probabil din 1765, cu frumoasele sale xilografuri și una, mult mai veche, tot o *Evanghelie* de București din 1682¹²³, a cărei prezență în biserică denotă posibila vechime mai mare a acesteia decât anul 1726, îndeobște acceptat ca an al construcției vechiului monument din Copăcel, sau faptul că înaintea celui din urmă putuse exista unul mai vechi, dacă exemplarul respectiv provenea dintr-un stoc local de tipărituri, mai vechi, și nu ajunsese acolo după anul menționat (ceea ce iarași ar fi fost posibil)!

Același lucru îl întăresc, parcă, încă două tipărituri de secol al XVII-lea, prezente și ele în biserica din Copăcel, respectiv un exemplar al *Noului Testament*

¹¹⁹ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 64.

¹²⁰ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 81.

¹²¹ Daniel Dumitran, *Un timp al reformelor. Biserica Greco-Catolică din Transilvania sub conducerea episcopului Ioan Bob (1782-1830)*, Cluj-Napoca, 2007, p. 68-69.

¹²² Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 354.

¹²³ Vezi BRV I, p 246-251 și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 803. Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 360 (autoarea surprinde un exemplar într-o sursă documentară, sub denumirea de «Evangheliar românesc antiquum ex Valachia»).

de la Bălgrad, din 1648¹²⁴ și un altul al *Chiriadromionului*, tot de Bălgrad, din 1699¹²⁵.

Valeriu Literat nu găsea însă în biserica menționată nici o *Biblie de Blaj*, care nici nu credem că va fi existat vreodată la Copăcel, ci, surprinzător, un exemplar al *Bibliei lui Șerban Vodă*, respectiv al celei de București din 1688, exemplar care și el pledează pentru existența la Copăcel a unui monument mai vechi de 1726, respectiv chiar pentru încetățenirea ideii, bine susținută de către Valeriu Literat, că edificiul respectiv avea părți și mai vechi!

Exemplarul provenea în mod spectaculos de la Mitropolia Bălgradului, fiindu-i oferit de domnul Țării Românești, Constantin Brâncoveanu „arhiepiscopului a toată țara Ardealului” Atanasie, la hirotonire. Prin ce împrejurare va fi ajuns el la Copăcel?

Oricum, în 1743 își așternea semnătura pe una dintre foile sale „Moise grămaticul”, dar ceea ce remarcăm este totodată că parohul greco-catolic al Copăcelului, Ioan Popa Comșa, ignora cu desăvârșire proveniența exemplarului, inclusiv valoroasele însemnări, îndeosebi dania solemnă a domnitorului Țării Românești, inclusiv faptul că tipăritura respectivă era un produs al oficinei mitropolitane bucureștene, confundând-o, într-o manieră greu de explicat, cu un produs al oficinei blăjene!

În privința *Liturghiilor* existente la Copăcel, Nicolae Iorga semnala prezența doar a unuia de Râmnic, din anul 7267 de la zidirea lumii, respectiv 1759 de la nașterea lui Iisus Christos¹²⁶, iar Valeriu Literat, în plus față de cel dintâi, două exemplare deosebit de valoroase, dinainte de 1726, anul considerat ca fiind al înălțării lăcașului și provenite amândouă din Țara Românească și anume: un exemplar al *Liturghiilor* de Buzău din 1702¹²⁷ și altul al celor editate de Antim Ivireanul în 1713 la București¹²⁸.

Foarte ciudat, parohul locului de la 1867 semnala existența a două *Liturghiere*, dintre care unul de Blaj, dar am văzut că el nu recunoștea tipăriturile blăjene, nici măcar *Biblia* de la 1795, confundând-o cu o *Biblie* de București, iar celălalt de Sibiu, din 1798¹²⁹.

¹²⁴ DANJA, FMRUB, C, doc. cit, semnalat și de Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 81. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 803.

¹²⁵ Nesemnalat în documentul din 1867 decât vag, sub forma: „Una Cazania de București (!) cu valiatulu ruptu” (DANJA, FMRUB, C, doc. Cit.), dar recunoscut și identificat de către Nicolae Iorga, sub forma: „*Chiriadromion* din 1699”.

¹²⁶ Vezi BRV II, p. 146-147.

¹²⁷ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 64. (Vezi BRV I, p. 435-440).

¹²⁸ *Ibidem*. (Vezi BRV I, p. 487).

¹²⁹ Ediție cunoscută BRV-ului, II, p. 403, ceea ce îi conferă veridicitate, credibilitate parohului local! Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 829.

Alte ediții de secol XVIII erau următoarele: un *Molitvelnic* de Blaj, tipărit sub Ioan Bob¹³⁰, nespecificat de către Nicolae Iorga; un *Apostol*, de București¹³¹ sau Buzău, tipărit în 1743, despre care nici Iorga nu dădea mai multe relații; un exemplar al *Mineului* de Râmnic din 1786, identificat și de Nicolae Iorga; un *Triod* de Blaj tipărit în 1776 (sic!), dar Nicolae Iorga îi dădea anul exact al apariției, 1771; două *Octoiburi* „tiparite în anul 1765”¹³² (!); un *Penticostar*, al cărui vâleat lipsea, dar Nicolae Iorga identifica în el un exemplar al ediției de Blaj din 1768¹³³; un *Catavasier* de Blaj din 1768, deși în *BRV* se cunosc numai edițiile din 1762 și 1769, apropiate anului 1768, nesemnlat de Iorga; o *Psaltire*, cu anul și locul apariției necunoscute, neamintită nici ea de către Nicolae Iorga.

De secol XIX erau doar trei tipărituri, două *Ceasloave* de Brașov¹³⁴, care cu minimă probabilitate puteau aparține aceleiași ediții (!), fiind probabil o dublură, nepomenite nici ele de Nicolae Iorga în lucrarea sa din 1906, și un *Strastnic* de Blaj din 1863¹³⁵, deci o achiziție relativ recentă a bisericii respective.

Pentru a releva strădaniile de îmbogățire, sau bună păstrare a patrimoniului spiritual al bisericii greco-catolice din Copăcel, nu este inutil de relevat și faptul că parohul menționat achiziționa în 1867 un *Octoib*, cu suma de 5 florini renani, că reușise să confecționeze, în același an, un sigiliu parohial nou, al cărui preț fusese tot de 5 florini, că se îngrijise de confecționarea legăturii *Protocolului* bisericesc, pentru suma de 1 florin, că abonase parohia la *Foaia arhidiecezană*, achitând abonamentul la aceasta, în valoare de 4 florini și își procurase *Cercularele metropolitane*, din anul în curs, valoarea lor fiind de 35 creițari.

Desigur, achiziționarea curentă a tipăriturilor confesionale de maxim interes local, specificate anterior, denotă întreținerea unor relații strânse, firești, ale parohiei din Copăcel cu oficina tipografică blăjeană, pentru că și *Octoibul* amintit la urmă putea fi în primul rând un produs al acesteia și mai apoi al altor oficine contemporane.

7. Dejani

Parohul local din 1867, probabil Pavel Poparad¹³⁶, nota despre biserica greco-catolică din Dejani, care avea hramul „Bunei Vestiri”¹³⁷, că era din lemn

¹³⁰ Vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 826.

¹³¹ Vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 811.

¹³² DANJA, FMRUB, C, doc. cit. O astfel de ediție nu figurează în *BRV*, sau la Daniela Poenaru.

¹³³ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 81.

¹³⁴ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 841 (*Ceaslov*, Brașov, 1837).

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ *Șematismul*, p. 604-605.

¹³⁷ *Ibidem*.

și că data din 1818¹³⁸, pentru ca în *Șematismul* din 1900 să se specifice că ea era de la 1817 și că încă se mai afla în funcțiune în localitatea menționată¹³⁹.

Pristolul bisericii era însă de piatră¹⁴⁰.

Cu toate că inventarul bisericii părea a fi foarte modest, nu lipseau din dotația sa un număr de 12 cărți de cult, mai vechi sau mai recente. Lista acestor cărți este, în bună parte, după cum credem, inedită, dar din păcate parohul locului, de la vremea respectivă, nu prea citea corect slovele cifre, ceea ce creează dificultăți în încercarea de reconstituire a existentului de carte bisericească de la 1867-1868, păstrat la Dejani, pe bază de informații documentare.

Să luăm pe rând titlurile respective și să încercăm interpretarea datelor documentare, deosebit de interesante, pe care i le datorăm, așa incomplete cum sunt, parohului amintit.

La loc de cinste se afla în biserica respectivă o *Evanghelie* de București din 1582 (sic!), care ar putea corespunde binecunoscutei ediții din 1682¹⁴¹, ceea ce se și poate accepta, cu amendamentul că preotul din Dejani nu citea corect slovele-cifre ale sutelor, ceea ce se va verifica și în câteva din cazurile titlurilor următoare ale listei sale din 1868. *Evangheliei* îi urmau: un *Triod* de Râmnic din 1631 (!), care corespundea, se poate considera, unuia din 1731, cunoscut *BRV*-ului¹⁴²; un *Minei* de Râmnic din 1682 (!), care ar corespunde, conform greșelilor de lectură ale preotului menționat anului 1782, dar o atare ediție nu este cunoscută în *BRV* I și IV sau de Daniela Poenaru¹⁴³ și Aurelia Florescu¹⁴⁴, însă un atare exemplar poate fi apropiat celebrei ediții a *Mineelor* râmnicene din 1780, desigur o performanță înregistrându-se dacă la Dejani ar fi existat colecția completă a tipăriturilor respective, ceea ce nu pare a fi totuși posibil, pentru că în 1868 se consemna, se pare, un singur volum al unei atare tipărituri (!); un *Penticostar* de Blaj din 1668 (!)¹⁴⁵, care aparținea desigur binecunoscutei ediții din 1768¹⁴⁶; un *Octoib mare* de Râmnic din 1600 (!)¹⁴⁷, oricum de după 1700, a cărui identitate reală este greu de restabilit, la ora actuală, în lipsa altor informații documentare suplimentare; o *Cazanie* de București din 1632 (!), care foarte bine ar putea corespunde bineștiutului

¹³⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹³⁹ *Șematismul*, p. 604-605.

¹⁴⁰ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁴¹ *BRV* I, p. 246-251.

¹⁴² *BRV* II, p. 42- 45. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 808.

¹⁴³ Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Târgoviște, 1973, p. 63.

¹⁴⁴ Aurelia Florescu, *Tezaur. Carte veche românească. 1557- 1830*, Craiova, 2000, p. 238-251.

¹⁴⁵ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁴⁶ Vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 820.

¹⁴⁷ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

Chiriadromion de București din 1732¹⁴⁸ și se poate accepta aproape 100% o astfel de interpretare; o altă *Cazanie* de Blaj din 1863¹⁴⁹, care este de acceptat, dată fiind apropierea în timp dintre momentul producerii sale și cel al consemnării existenței sale la Dejani; un *Ceaslov mare* de Blaj din 1715 (!)¹⁵⁰, probabil *Catehismul cel mare* din 1815, cunoscut din BRV (dar cum să confunde preotul un *Ceaslov* cu un *Catehism*!); un *Catavasier* de București din 1615 (!), probabil din 1715, care ar putea fi apropiat de *Ceaslovul* de Târgoviște din 1715, cunoscut BRV-ului¹⁵¹; o *Psaltire* de Sibiu¹⁵² din 1835, care este de acceptat ca atare; două *Liturghiere* de Sibiu din 1835¹⁵³, iarăși (!), dintre care cu siguranță doar unul putea fi de Sibiu, din anul menționat, iar celălalt, probabil, mai vechi; două *Molitvenice* de Blaj din 1715 (!), adică din 1815, ceea ce este de acceptat cel puțin în privința unuia dintre ele, deoarece este cunoscută ediția din 1815¹⁵⁴, dar celălalt *Molitvenic* existent la Dejani în 1868 trebuie să fi fost mai vechi, probabil, chiar și decât cel din 1815; un *Apostol* de București din 1583 (!), care corespunde perfect ediției, extrem de valoroase din 1683¹⁵⁵.

Concluzionând, putem aprecia că prezența tipăriturilor deosebit de valoroase, de secol al XVII-lea, la Dejani, pledează tacit pentru ideea că un așezământ bisericesc mai vechi decât lăcașul de lemn înălțat pe la 1817-1818, probabil tot unul de lemn, va fi existat și înainte, vechimea sa putând fi coborâtă, în mod destul de liniștit, în mod teoretic desigur, până spre sfârșitul secolului al XVII-lea.

8. Drăguș

Biserica greco-catolică din Drăguș era în 1867 „din lemn de bradu”, construcția sa datând de la 1835¹⁵⁶, așa cum se specifică și în 1900, despre același lăcaș bisericesc, care se mai păstra la începutul secolului al XX-lea¹⁵⁷.

Din același an data și pristolul „de zidu de caramida”, ceea ce însemna că atunci a avut loc o refacere, probabil radicală a lăcașului de cult greco-catolic din localitatea menționată.

¹⁴⁸ Vezi BRV II, p. 45-47. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 809.

¹⁴⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ BRV I, p. 495-497. Vezi la Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 806: *Catavasier* (Râmnic, 1715), specificat în BRV IV, p. 35.

¹⁵² DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ BRV III, p. 117: ediția din 1815 a *Euhologionului* de Blaj.

¹⁵⁵ BRV I, p. 258-262.

¹⁵⁶ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁵⁷ *Șematismul*, p. 627.

De altfel, subliniindu-i modestia, Valeriu Literat afirma următoarele despre acest lăcaș bisericesc: „Fosta biserică de lemn a uniților nu prezintă un interes deosebit din punct de vedere arhitectural sau artistic”¹⁵⁸.

Inventarul parohiei era destul de restrâns, ca de altfel și existentul său de carte religioasă, care însuma, este drept, 13 exemplare, dar majoritatea de secol al XIX-lea.

Cartea de căpătâi a bisericii era o *Evanghelie* din 1817¹⁵⁹ și observăm că aceasta provenea dintr-o ediție relativ târzie, de Blaj!

Urma apoi un *Apostol* „de România” din 1781¹⁶⁰, dar Nicolae Iorga găsea în 1906 în biserica unită din Drăguș un valoros *Apostol* bucureștean din 1693¹⁶¹, binecunoscut din bibliografie, care ar fi putut foarte bine exista acolo și în 1867-1868, iar în acest caz ar fi foarte posibil ca el să se confunde cu *Apostolul* incert pe care-l specifica, putem crede că destul de la întâmplare, parohul locului.

„*Leturghi?*” de „România” din 1713¹⁶² existau două, fiind desigur imposibil ca din aceeași ediție să existe în același loc două exemplare deodată, ceea ce aruncă o umbră puternică de îndoială asupra corectitudinii informației respective, ca și asupra *Apostolului* anterior, cum s-a văzut!

Totuși, una dintre aceste tipărituri a putut foarte bine să fie, într-adevăr, o *Liturghie* de Târgoviște din 1713¹⁶³, deci un exemplar al cunoscutei ediții datorate lui Gheorghe Radovici, iar celălalt un exemplar al unei ediții tot vechi, oricum anterioară anului 1830!

Nici Nicolae Iorga¹⁶⁴, nici Valeriu Literat¹⁶⁵ nu amintesc vreun *Liturghier*, care să fi aparținut bisericii unite din Drăguș, dar posibilitatea să fi existat acolo un exemplar al ediției râmnicene din 1713 este foarte mare!

Sub denumirea de „*Octoihu* de Romania” se semnala, de data aceasta fără dubii, prezența la Drăguș a altui exemplar foarte valoros de tipăritură veche, respectiv a unui *Octoih* de Târgoviște din 1712¹⁶⁶.

Desigur pune probleme pentru bibliograf *Cașania de Carlovițu*, din 1713, pe care o specifica același paroh al locului. Lucrurile par a se clarifica în privința sa dacă titlul respectiv este corelat cu *Cașania lui Varlaam*, tipăritură extrem de valoroasă, pe care Nicolae Iorga o găsea în 1906 în zestrea spirituală a bisericii

¹⁵⁸ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 76.

¹⁵⁹ BRV III, p. 187. Vezi și Mircea, *Prezența cărții vechi românești*, p. 837.

¹⁶⁰ În BRV nu se specifică nici un *Apostol* de Țara Românească tipărit în 1781!

¹⁶¹ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 92.

¹⁶² DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁶³ BRV I, p. 487. Vezi și Mircea, *Prezența cărții vechi românești*, p. 806.

¹⁶⁴ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 92-93. Vezi și Mircea, *Prezența cărții vechi românești*, p. 806.

¹⁶⁵ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 48-50.

¹⁶⁶ BRV I, p. 485-486.

menționate¹⁶⁷. Astfel, considerăm că nu sunt îndoieli categorice în a admite că la 1867-1868 exista în biserica greco-catolică din Drăguș un exemplar al *Cașaniei* de Iași din 1643, considerată de parohul local drept o ciudată, pentru noi, *Cașanie* de Carloviț din 1713!

Exista, apoi, un *Molitvelnic* de la 1717¹⁶⁸, care nu se cunoaște din bibliografie, fiind greu de admis ca atare și pe care nici Nicolae Iorga nu reușise să-l identifice, dându-l doar ca pe un „*Euhologhiu* din 17<...>”¹⁶⁹.

Nu lipsea din biserica unită a Drăgușului nici un exemplar al *Mineiului* blăjean din 1838, care a fost dăruit așezământului respectiv de însuși episcopul Ioan Lemeni, în chiar anul apariției sale¹⁷⁰, după ce anterior înaltul prelat le mai dăruise drăgușenilor un *Triod* de Blaj din 1803 și un *Strastnic* de Blaj din 1817, amândouă în 1835¹⁷¹, precum și un *Penticostar* de Blaj din 1808, în 1836¹⁷².

Din păcate, după *Inventarul* deficient, al bunurilor bisericii unite din Drăguș, redactat de către parohul locului în 1867-1868, bună parte a donațiilor episcopului Ioan Lemeni păreau a nu se mai păstra, deși nu trecuse chiar atât de mult timp de când ele fuseseră astfel dobândite, respectiv *Penticostarul* și *Strastnicul*, pentru că *Triodul* poate fi regăsit, credem noi, sub titlul „*Treodu de Blaju...1853*”¹⁷³ și poate chiar *Strastnicul* din 1817 poate fi recunoscut sub denumirea defectuoasă de „*Stractiscu (!)...1837*”¹⁷⁴.

Se mai aflau în dotația bisericii respective două titluri, respectiv un *Ceaslov bogat*, de Carloviț (?), din 1838¹⁷⁵, precum și o *Psaltire* de Sibiu, care data din 1847¹⁷⁶.

Nicolae Iorga semnala prezența în același lăcaș a unor piese deosebite ca valoare, respectiv un protocol neunit din 1781, un manuscris conținând *Istoria Troadei*, al „nevreadnicului grămătic” Matei Voileanu, precum și un exemplar al *Vieților Sfinților* al mitropolitului Dosoftei al Moldovei, editat la Iași în 1682-1686¹⁷⁷, care însă, din păcate nu figurează în *Inventarul* din 1867-1868.

9. Dridif

Din păcate, datele referitoare la biserica greco-catolică din Dridif, existentă în 1867-1868, sunt lipsite de o semnificație deosebită. Se consemna

¹⁶⁷ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 92.

¹⁶⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁶⁹ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 92.

¹⁷⁰ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 77.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 78.

¹⁷² *Ibidem*, p. 77.

¹⁷³ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ BRV I, p. 240-246.

doar faptul că edificiul bisericesc respectiv era din piatră, adică o construcție de zid și se afla într-o stare bună de conservare¹⁷⁸. Pristolul bisericii era și el din piatră și bine conservat¹⁷⁹.

Existau și cărți, mai vechi sau mai noi, dar datele despre ele pot fi considerate vagi.

În primul rând sunt pomenite trei exemplare de tipărituri blăjene, respectiv o *Evangelie*¹⁸⁰, fără a se specifica din ce an era, o *Liturghie*,¹⁸¹ tot fără anul imprimării, și o *Predica*¹⁸², titlu sub care trebuie să recunoaștem *Propovedaniile la îngropăciunea oamenilor morți* ale lui Samuil Micu, din 1784. Greta Miron specifica faptul că la Dridif a existat în 1776 un *Nou Testament* de Bălgrad, din 1648¹⁸³.

Existau apoi două *Minee* tipărite în București, trimitere foarte vagă, precum și două *Octoihuri*, un *Apostol*, un *Strastnic*¹⁸⁴ și un *Penticostar*, toate având aceeași proveniență, bucureșteană!

Nu lipsea un *Triod* imprimat la Blaj, dar fără a i se specifica ediția și de asemenea o *Psaltire*, un *Ceaslov*, un *Catavasier* și un *Molitvelnic*, toate fără identitate mai clară, astfel încât, în totalitatea lor datele despre biserica greco-catolică din Dridif și dotația sa, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, sunt totalmente nemulțumitoare, în sensul că nu ne putem face încă o imagine mai exactă despre identitatea lor reală!

10. Făgăraș

Vicarul și parohul Făgărașului, Ioan Antonelli¹⁸⁵, dădea în 1867 următoarele informații despre lăcașul bisericesc, cu hramul „Sfântului Nicolae”, în care activa: el data din 1697, ca de altfel și prestolul său, având turn și fiind o construcție din piatră¹⁸⁶.

Informațiile respective erau desigur corecte, cum se poate constata, ele fiind validate de bogata bibliografie referitoare la edificiul bisericesc amintit, din Făgăraș¹⁸⁷.

Neconținând nimic spectaculos, ne vom concentra atenția asupra existentului de carte bisericească al celebrului lăcaș menționat.

¹⁷⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ *Ibidem*.

¹⁸² *Ibidem*.

¹⁸³ Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 360.

¹⁸⁴ Care ar putea fi de Blaj, din 1753. Vezi Mircea, *Tipografia din Blaj*, p. 174.

¹⁸⁵ *Șematismul*, p. 607: a funcționat acolo între 1865 și 1872.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ *Șematismul*, p. 605; Iorga, *Serisori și inscripții*, p. 94-95; Meteș, *Viața bisericească*, p. 53; Literat, *Biserici vechi românești*, p. 159-165 etc.

Lista întocmită de Ioan Antonelli, care semna ca „Parocu” și „Vicariu” al locului, începea cu o piesă de rezistență, respectiv cu „*Biblia ambelor testamente de Bucuresci*” din anul 1688¹⁸⁸, nespecificată de Nicolae Iorga¹⁸⁹, pentru a continua imediat după aceea cu un exemplar al *Bibliei* de Blaj din 1795¹⁹⁰, care nici el nu-i stârnise în mod deosebit interesul marelui nostru istoric, amintit anterior.

Lista continua cu *Noul Testament* de Bălgrad din 1648¹⁹¹, care nici el, paradoxal, nu apărea în lista celor mai interesante tipărituri vechi românești găsite de Nicolae Iorga în incinta bisericii „Sfântul Nicolae” din Făgăraș!

Nu lipsea din zestrea spirituală a lăcașului menționat nici un exemplar al *Chiriadromionului* de Bălgrad din 1699¹⁹², asupra căruia nu se oprise, de asemenea marele istoric Nicolae Iorga, doar dacă nu va fi „confundat” titlul respectiv cu cel al *Evangheliei*, pentru că în lista din 1906 apare și o *Evanghelie* de Bălgrad, fără an de tipărire, care nu există în *BRV* ca atare și nu o putem accepta decât asimilând-o unui exemplar al *Chiriadromionului* din 1699, doar dacă Iorga îl va fi apreciat pe acesta ca pe o *Evanghelie învățătoare*! Oricum este de reținut că exista în dotația bisericii respective, probabil chiar imediat după tipărirea sa, și un exemplar al acestei valoroase tipărituri bălgrădene!

Tipăriturile de secol al XVII-lea amintite anterior erau încununate de prezența în lăcașul făgărașean a unei *Evanghelii*, tipărită în românește și elinește, în „Metropolia Ungrovlahiei”, din 1693¹⁹³, pe care o amintea și Nicolae Iorga¹⁹⁴.

Stârnește desigur nedumeriri faptul că nu regăsim în lista lui Ioan Antonelli o tipăritură neîndoielnică, pe care o examinase Nicolae Iorga și o denumise „*Antologhiu* din 1643”¹⁹⁵, ea corespunzând, se poate crede, *Antologhionului* de Câmpulung, tipărit în limba slavonă, în anul menționat de marele nostru istoric. N-ar fi exclus, se poate considera, ca îndoielnicul „*Mineiu* tiparitu in Blasiu” din 1751, care ar putea desigur corespunde și unui *Minei*, de

¹⁸⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Exemplarul exista acolo și în 1776 (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361). Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 804.

¹⁸⁹ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 94-97.

¹⁹⁰ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 829.

¹⁹¹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. El exista acolo și în 1776 (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361). Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 803.

¹⁹² DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 805. Se poate identifica și cu *Cazania* specificată în 1776 acolo (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

¹⁹³ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 804. Exemplarul exista în același loc și în 1776 (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

¹⁹⁴ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 96.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 95. Se poate, oare, identifica cu un «*Minei* rutenicum pe 10 luni», specificat în 1776? (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

Blaj, din 1781¹⁹⁶, din lista celui dintâi, să ascundă extrem de valorosul *Antologhion* slavonesc, păstrat încă în 1906 la Făgăraș, ceea ce însă nu este ușor de acceptat, ci doar o supoziție.

În legătură cu cărțile de secol al XVII-lea din dotația bisericii menționate nu putem să nu semnalăm și faptul că din lista lui Ioan Antonelli pare a lipsi un valoros *Minei pe decembrie*, reperat însă de către Nicolae Iorga¹⁹⁷, din 1698, deci unul din cele 12 volume ale impresionantei tipărituri realizată la Buzău, în anul menționat, sub patronajul și cu osârdia episcopului Mitrofan, ediție cunoscută și ea *BRV*-ului¹⁹⁸

Veche și valoroasă era desigur și *Psaltirea* de Râmnic din anul 7251 de la zidirea lumii¹⁹⁹, dar nici ea nu a stârnit interesul special al lui Nicolae Iorga în 1906, ceea ce nu însemna desigur, automat, că ea nu se afla la vremea respectivă în dotația bisericii avute în vedere, ci, doar că ea putea, sau nu, să fi existat la vremea respectivă! Ea ar putea corespunde unei *Psaltiri* de Iași din 1743, cunoscută *BRV*-ului²⁰⁰.

În același context valoric se înscrie și *Evanghelia* de București din anul 7258 de la facerea lumii, respectiv din 1750²⁰¹, pe care o remarca și Nicolae Iorga în 1906²⁰².

Exista totodată în zestrea spirituală a lăcașului menționat și un *Octoib* de Râmnic din același an, 1750²⁰³, ediție binecunoscută și ea *BRV*-ului²⁰⁴.

Nu pot să nu fie remarcate cărțile vechi de la începutul secolului al XVIII-lea, respectiv un *Octoib mic* de Târgoviște din 1712²⁰⁵, care a fost o ediție slavo-română, deosebit de interesantă, un *Triod* cu *Strastnic* de Râmnic din 1713 (!)²⁰⁶, ediție care nu figurează în *BRV* I și IV, la Daniela Poenaru, sau mai recent în cartea citată anterior a Aureliei Florescu. Ne întrebăm desigur dacă acest *Triod* nu era un exemplar al ediției binecunoscute din 1731²⁰⁷, iar *Strastnicul* să fi aparținut uneia mai târziu, de după 1731, cel puțin!

¹⁹⁶ A cărui prezență este de altfel atestată de către Nicolae Iorga.

¹⁹⁷ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 96.

¹⁹⁸ *BRV* I, p. 365-369.

¹⁹⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁰⁰ *BRV* II, p. 76-79.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 113.

²⁰² Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 96. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 813.

²⁰³ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 813. Un *Octoib parvum valachicum* exista și în 1776 (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361), dar acesta se identifică desigur cu *Octoib mic*, Târgoviște, 1712.

²⁰⁴ *BRV* II, p. 113-119.

²⁰⁵ *BRV* I, p. 485.

²⁰⁶ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁰⁷ *BRV* II, p. 42-45. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 808. Un *Triod* românesc exista în biserica respectivă și în 1776 (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

Desigur stârnesc curiozitatea în mod deosebit alte două tipărituri legate împreună, specificate de către Ioan Antonelli, respectiv *Molitvelnicul* cu *Liturghie* de Târgoviște, din 1713, fiind de admis faptul că informația respectivă este veridică integral, cunoscându-se în BRV atât *Liturghiile* de Târgoviște, din 1713²⁰⁸, cât și *Molitvelnicul*, produs al aceleiași centru tipografic, din același an²⁰⁹.

În schimb, *Ceaslovul* de Târgoviște, fără an de apariție, pe care-l specifica Ioan Antonelli putea foarte bine să fi fost o tipăritură de la începutul secolului al XVIII-lea, respectiv un exemplar al ediției bine știute din 1715²¹⁰.

În rest, tipăriturile specificate de către Ioan Antonelli sunt obișnuite pentru secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, putând fi enumerate un *Octoib* de Buda din 1811²¹¹, un *Strastnic* de Blaj din 1817²¹², un *Triod* de Blaj din 1813²¹³, un *Apostol* de Blaj din 1814²¹⁴, un *Catavasier* de Sibiu din 1832²¹⁵, precum și un alt *Catavasier* de Blaj, probabil mai vechi, de prin 1762, sau 1769, pentru că nu i se dădea anul de apariție²¹⁶, o *Evanghelie* de Blaj din 1817²¹⁷, un *Testamentu nou* de Blaj din 1795, care putea fi o parte din textul *Bibliei*, imprimat integral în anul menționat, dar care va fi fost legat separat²¹⁸, un *Molitvenic*, tot de Blaj din 1784, bine cunoscut și el BRV-ului²¹⁹, precum și *Tâlcul Evangheliilor*, Iași, 1805²²⁰, ceea ce ridică la 26 numărul exemplarelor de carte veche românească și timpuriu modernă din dotația bisericii „Sfântul Nicolae” din Făgăraș, în anii 1867-1868. Nu poate fi omis nici *Penticostarul* de Blaj din 1808, care le completează pe cele anterioare²²¹. În 1776 erau specificate titluri care par a nu mai fi regăsite ulterior ca: *Triod rutenicum*, *Apostol*, *Pravila românească*, *Psaltire*, *Penticostar rutenicum*, *Minei românesc parvum*, *Octoib parvum valachicum*²²².

²⁰⁸ BRV I, p. 487. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 806.

²⁰⁹ BRV I, p. 551. Cele două tipărituri colligate apar specificate separate, una după alta, se poate crede, și în 1776 (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361), sub forma *Erbologhion de Valahia și Liturgier românesc*.

²¹⁰ BRV I, p. 495-497.

²¹¹ BRV III, p. 47-50. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 834.

²¹² BRV III, p. 189-190.

²¹³ *Ibidem*, p. 84. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 835.

²¹⁴ BRV III, p. 95-97. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 836.

²¹⁵ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 839.

²¹⁶ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. În 1776 se specificau chiar 2 *Catavasiere* (Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361).

²¹⁷ BRV III, p. 187. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 837.

²¹⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²¹⁹ BRV II, p. 290-292. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 826.

²²⁰ BRV II, p. 466-471. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 832.

²²¹ Vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 833.

²²² Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 361.

Nu atât numărul în sine, care nu este nici el de neglijat, cât componența acestui existent este remarcabilă, punând în lumină îndeosebi prezența unor semnificative tipărituri din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea.

11. Grânari (Mukendorf)

Biserica greco-catolică din Grânari era și în 1867 din lemn, datând din 1716 și având altarul („oltariulu”) de piatră. Pristolul bisericii era de lemn²²³. Greta Miron releva, pe baza unor surse documentare, faptul că biserica fusese construită în 1690, chiar, de către săteni, pe pământ nobiliar²²⁴.

Cărțile din dotația parohiei respective erau în număr de 8, la loc de cinste aflându-se o *Evanghelie* de București „dein ano 1792”²²⁵, care însă nu corespundea nici unei ediții cunoscute BRV-ului! Putem desigur pune exemplarul respectiv în relație cu ediția binecunoscută din 1682, ceea ce ar presupune citirea incorectă, cu o eroare de exact o sută de ani, a slovelor-cifre corespunzătoare sutelor, de către parohul greco-catolic din Mukendorf, de la 1867-1868, precum și cea a zecilor, posibilitate admisibilă, pentru că am văzut că asemenea erori de citire erau în mod frecvent săvârșite de către preoții din zonă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Existau două tipărituri așa-zis de Blaj, respectiv un *Triod* și un *Strastnic* din 1816²²⁶, dar în BRV nu figurează nici una dintre edițiile menționate, fiind cunoscute, în schimb, cea de Buda a *Triodului*, din 1806²²⁷, ca și cea a *Strastnicului*²²⁸, care se completau atât de bine, produs al aceleiași oficină tipografice, din același an, ceea ce ne determină să credem că tipăriturile respective fuseseră iarăși semnalate incorect de către preotul locului, dar de data aceasta el dădea greșit locul imprimării lor, confundând Blajul cu Buda (!).

Prezența prezumțivelor ediții de Buda, foarte plauzibile de altfel (sub aspectul interpretării), la Mukendorf în dotația bisericii greco-catolice din localitate este desigur foarte interesantă, denotând interesante legături și preferințe, orientate la începutul secolului al XIX-lea înspre o officină, să-i spunem ortodoxă (de fapt orientată îndeosebi înspre publicul beneficiar român ortodox din împărăție, atât de vestită, cum era cea de la Buda)!

Era enumerat și un *Penticostar*, tot de Blaj, din 1795 (!)²²⁹, ediție greu de restabilit, date fiind confuziile semnalate anterior ale parohului local atât în privința anilor reali ai editării unor tipărituri cât și în privința localizării lor. Astfel, din informația respectivă putem reține, până la mobilizarea altor surse

²²³ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²²⁴ Miron, *Biserica Greco-catolică*, p. 328.

²²⁵ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²²⁶ *Ibidem*.

²²⁷ BRV III, p. 157.

²²⁸ *Ibidem*, p. 156.

²²⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

documentare, suplimentare, că exista acolo și un *Penticostar*, aparținând, cu probabilitate, unei ediții de Blaj, sau de Buda, pentru că preotul local confunda, putem crede, tipăriturile celor două centre tipografice menționate!

Se înșiruiău apoi titluri a căror identificare este și mai dificilă, respectiv un *Octoiku micku* de Sibiu²³⁰, fără anul imprimării, o *Psaltire bogată* de Blaj, tot fără an²³¹, un *Apostol* de Blaj, iarăși fără dată²³² și un exemplar denumit *Predici vechie*²³³, sub care se puteau ascunde mai multe titluri din BRV.

12. Hârseni

În 1868 biserica greco-catolică din Hârseni era din piatră și se afla într-o stare bună de conservare²³⁴. Parohia respectivă era administrată de preotul Roman Dâmboiu, paroh al Sebeșului²³⁵.

Vechimea monumentului de zid din Hârseni era apreciabilă, Valeriu Literat coborând-o, după Ștefan Meteș, până la 1759, când ea a fost construită din piatră și cărămidă²³⁶, turnul de pe fațada sa vestică fiind zidit mult mai târziu, în 1872-1873²³⁷, iar interiorul său mai păstrând și în perioada interbelică frumoase scene pictate, descrise de către Valeriu Literat²³⁸.

Zestrea de cărți vechi și moderne a bisericii greco-catolice din Hârseni se compunea din 12 exemplare, dintre care se remarcă în primul rând frumoasa *Evanghelie* de Blaj din 1765²³⁹, nespecificată de Nicolae Iorga în 1906, precum și un *Apostol* de Blaj, din 1814 mai degrabă decât din 1767²⁴⁰.

Urma apoi o *Liturghie* de București, din 1705, care nu există în BRV I și IV, dar care era, cu siguranță destul de mare, în opinia noastră, un exemplar al *Liturghiilor* de Blaj din 1775²⁴¹, de vreme ce Nicolae Iorga afla acolo un atare exemplar în 1906²⁴², iar în lista de la 1868 nu se mai specifica o altă *Liturghie*, cea de Blaj, identificată de Iorga, constituind singura tipăritură de acest gen a bisericii menționate!

²³⁰ *Ibidem.*

²³¹ *Ibidem.*

²³² *Ibidem.*

²³³ *Ibidem.*

²³⁴ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²³⁵ *Șematismul*, p. 609.

²³⁶ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 60 și Meteș, *Viața bisericească*, p. 79.

²³⁷ Literat, *Biserici vechi românești*, p. 60.

²³⁸ *Ibidem*, p. 61.

²³⁹ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, *Prezența cărții vechi românești*, p. 818.

²⁴⁰ *Ibidem*. Vezi și Mircea, *Prezența cărții vechi românești*, p. 836.

²⁴¹ BRV II, p. 212.

²⁴² Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 112.

Un *Minei* de Blaj, listat în 1868²⁴³, exista și în 1906²⁴⁴, el conținând o interesantă însemnare a popii David Rânea din Hârseni, din 1791, când procura volumul, pe banii săi, pentru biserica amintită, cu suma de 22 florinți și un măriaș, „bani buni”²⁴⁵.

Exista apoi un *Triod* de Râmnic din 1731, păstrat și el până în 1906, când îl repera Nicolae Iorga²⁴⁶, precum și un *Penticostar* de Râmnic din 1743, care conform însemnării transliterate de către Nicolae Iorga a intrat în dotația bisericii menționate în 11 aprilie 1759²⁴⁷.

Cele două *Octoiburi* specificate în lista din 1868, respectiv un *Octoib* mare de București din 1756, care nu poate fi regăsit în *BRV* și altul mic, tot de București (?), din 1724, a cărui identitate este de asemenea imposibil de admis ca atare²⁴⁸, nu-i stârniseră interesul lui Nicolae Iorga, de vreme ce nu le mai atestă prezența la Hârseni, dar acest amănunt nu înseamnă că volumele amintite nu mai existau acolo la data semnalată.

Cazania de Râmnic din 1756 nu pune probleme bibliografilor, chiar dacă ea este de negăsit în *BRV*, deoarece Nicolae Iorga afla o *Cazanie* de Râmnic din anul de la zidirea lumii 7256, respectiv 1746 de la nașterea lui Isus Hristos, cele două piese identificându-se fără dubii în opinia noastră și coresponzând, de fapt, unui exemplar al *Cazanilor* de Râmnic din 1748²⁴⁹ (!).

Nu pot fi identificate ușor alte trei exemplare cu identitate incompletă, respectiv un *Molitvenic*, fără loc de tipărire și an, o *Psaltire* mică și un *Strastnic*, mai ales că nici Nicolae Iorga sau Valeriu Literat, care s-a mulțumit doar să afirme că exemplarele de carte veche ale lăcașului amintit din Hârseni fuseseră studiate și înșiruite anterior de către cel dintâi, nu au nici o referire la astfel de titluri.

În plus față de tipăriturile înșiruite de către administratorul parohiei greco-catolice din Hârseni, în 1868, Nicolae Iorga mai amintea în 1906 un exemplar al *Mineiului* râmnician pe luna martie²⁵⁰, desigur al ediției din 1780, precum și un *Ceaslov* Râmnic din 1781²⁵¹, necunoscut *BRV*-ului²⁵², decât după consemnarea singulară datorată lui Nicolae Iorga, respectiv după exemplarul

²⁴³ DANJA, FMRUB, C, doc. cit. Vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 825, care îl considera un exemplar al ediției din 1781.

²⁴⁴ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 112.

²⁴⁵ *Ibidem*.

²⁴⁶ *Ibidem* (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 808).

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 112-113 (vezi și Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 811).

²⁴⁸ Deoarece el nu figurează în *BRV*.

²⁴⁹ *BRV* II, p. 105-107.

²⁵⁰ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 112.

²⁵¹ *Ibidem*.

²⁵² *BRV* II, p. 272.

singular de la Hârseni, situație care pune sub semnul întrebării corectitudinea datelor bibliografice ale tipăriturii respective.

13. Homorod

Preotul paroh al bisericii greco-catolice din Homorod afirma în 1868 că biserica în care păstora era din piatră și fusese ridicată în anul 1810²⁵³.

Pristolul lăcașului era tot din piatră. Informația se impune ca o relatare deosebit de prețioasă, mai ales că și în *Șematismul* din 1900 se conferea aceeași vechime bisericii cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”²⁵⁴, existentă încă în 1900 și aflată în uz. Casa parohială de piatră și ea, a preoților uniți din Homorod, data însă chiar mai dinainte, de la 1800²⁵⁵.

Din păcate edițiile cărților vechi sau noi din dotația parohiei amintite nu pot fi reconstituite.

Exemplarele respective erau în număr de 12, începând cu o *Evanghelie* de Buda²⁵⁶ și continuând cu un *Mineiu* „nou” de Blaj²⁵⁷, apropiat deci anului 1868, de când data *Inventarul* analizat, cu un *Apostol*²⁵⁸, un *Liturghier*²⁵⁹, un *Penticostar*²⁶⁰, un *Triod*²⁶¹, un „*Ceaslov bogat*”²⁶², un „*Octoicu mare*”²⁶³, o „*Cazanie veche*”²⁶⁴, care putea fi chiar și o tipăritură de secol XVII, *Predicile* lui Ștefan Meteș²⁶⁵, ediție binecunoscută, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și un *Molîțfelnic*²⁶⁶, de asemenea nedefinit.

14. Hurez

Despre biserica greco-catolică, cu hramul „Sfinților Arhangheli”, din Hurez se afirma în 1867 că era din piatră și data din anul 1839, starea ei de conservare fiind de „mislocu”²⁶⁷. Prestolul bisericii era de asemenea din piatră. De notat este faptul că în *Șematismul* din 1900 se considera că lăcașul respectiv fusese înălțat cu cinci ani înaintea datei specificate în 1867, respectiv în 1834²⁶⁸.

²⁵³ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁵⁴ *Șematismul*, p. 609.

²⁵⁵ *Ibidem*.

²⁵⁶ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁵⁷ *Ibidem*.

²⁵⁸ *Ibidem*.

²⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁰ *Ibidem*.

²⁶¹ *Ibidem*.

²⁶² *Ibidem*.

²⁶³ *Ibidem*.

²⁶⁴ *Ibidem*.

²⁶⁵ *Ibidem*.

²⁶⁶ *Ibidem*.

²⁶⁷ *Ibidem*.

²⁶⁸ *Șematismul*, p. 609.

O biserică exista în sat și pe la 1733, ea aparținându-le la vremea respectivă uniților²⁶⁹.

După *Șematismul* din 1900 paroh al bisericii menționate, pe la 1867, trebuie să fi fost Daniil Pop, care a păstorit până la 1878.

Tipăriturile vechi sau moderne existente în 1867 erau în număr de zece, dar identitatea lor reală este greu de restabilit pentru că atât anii cât și locul lor de apariție par a se fi completat la întâmplare, fără scrupulozitate.

În fruntea listei se afla o *Evanghelie* de Blaj din 1810²⁷⁰, dar o atare ediție nu este cunoscută BRV-ului, însă ea poate fi considerată o *Evanghelie* de Blaj din 1765, deoarece Nicolae Iorga găsea în biserică din localitate un exemplar al acestei tipărituri²⁷¹, unde ajunsese în urma daniei făcute de Iacob Aaron²⁷², urmată de o *Liturghie* tot de Blaj din 1805²⁷³, din nou inexistentă în BRV, pe care datorită însemnărilor lăsate de Nicolae Iorga o putem considera că data din 1775²⁷⁴, ca de altfel și *Mineiul* de Iași din 1785²⁷⁵, care însă poate fi apropiat de *Antologhionul* din 1766, tipărit cum se știe la Râmnic²⁷⁶, pe care Nicolae Iorga îl găsea în localitatea menționată și care, conform unei însemnări din 1768, îi aparținuse bisericii unite din Hurez²⁷⁷.

Aceeași situație se poate constata și în cazul *Octoiubului* de București din 1800²⁷⁸, pe care Nicolae Iorga îl identifica, putem crede, cu un exemplar al ediției binecunoscute din 1750²⁷⁹, de Râmnic însă, nu de București, a *Penticostarului* de Blaj din 1812²⁸⁰, asupra căruia Nicolae Iorga nu mai insistă în 1906, a unui „*Trastie*”, probabil *Strastnic* de Iași din 1711²⁸¹, a unui *Ceaslov* de Blaj din 1820²⁸², a unei *Predici* de Iași din 1721²⁸³, ultima tipăritură putând fi apropiată de *Carte de învățătură*, semnalată de Nicolae Iorga, care însă nu se data în 1648, așa cum aprecia marele istoric, sau este de înregistrat în cazul anului menționat doar o greșeală de tipar, ci în 1643, asimilând în ultimă instanță cartea respectivă *Cazaniei lui Varlaam*.

²⁶⁹ *Ibidem*.

²⁷⁰ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁷¹ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 115.

²⁷² *Ibidem*.

²⁷³ *Ibidem*.

²⁷⁴ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 115.

²⁷⁵ *Ibidem*.

²⁷⁶ BRV II, p. 170.

²⁷⁷ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 115.

²⁷⁸ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁷⁹ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 115.

²⁸⁰ *Ibidem*.

²⁸¹ *Ibidem*.

²⁸² *Ibidem*.

²⁸³ *Ibidem*. Care ar putea corespunde, cu totul surprinzător, *Predicilor* lui Petru Maior, apărute la Buda în 1810 (vezi Mircea, Prezența cărții vechi românești, p. 834).

Nicolae Iorga specifica în plus față de lista din 1867 un *Catavasier* de Blaj din 1762²⁸⁴, precum și o *Cașanie* slavonească de la 1582²⁸⁵, imposibil de găsit și ea în *BRV*, precum și un *Nou Testament* de la Bălgrad din 1648, pe care nu putem să-l apropiem de nici unul dintre titlurile specificate în 1867.

Lista amintită se încheia cu *Predicile* lui Ștefan Meteș tipărite la Sibiu în 1863²⁸⁶ și cu un *Triod* de Blaj, din 1823²⁸⁷, care nu există în *BRV*, despre care Iorga nu amintea nimic în 1906.

Marele istoric amintea în schimb în plus față de lista din 1867 un *Apostol* de Blaj din 1766²⁸⁸, care aparținea desigur binecunoscutei ediții din 1767 și care constituia o donație a aceluiași vicar al episcopiei Făgărașului pomenit anterior, Iacob Aaron, datând din 30 octombrie 1771²⁸⁹.

²⁸⁴ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 115.

²⁸⁵ *Ibidem*.

²⁸⁶ DANJA, FMRUB, C, doc. cit.

²⁸⁷ *Ibidem*.

²⁸⁸ Iorga, *Scrisori și inscripții*, p. 114.

²⁸⁹ *Ibidem*.